

מנחם קלנר

אמונה שאינה מגיעה לעיקר

עוד על יהדות וישראל בהוצאת שלם

מיכאל אורן – שישה ימים של מלחמה: המערכה ששינתה את פני המזרח התיכון
(עם דביר)

מיכאל אורן, דוד חזוני, יורם חזוני (עורכים) – מאמרים חדשים על הציונות
דוד אלנסון ודניאל גורדיס – ברית אמונים: גיור, הלכה ומדיניות קהילתית בספרות
השו"ת במאה ה־19 ובמאה ה־20

דרור בונדי – אֵיכָה? שאלתו של אלוהים ותרגום המסורת בהגותו של
אברהם יהושע השל

אליעזר ברקוביץ – אלוהים, אדם והיסטוריה

אליעזר ברקוביץ – אמונה לאחר השואה

אליעזר ברקוביץ – מאמרים על יסודות היהדות

אליעזר ברקוביץ – עמו אנוכי בצרה: יהדות כגטאות ובמחנות ההשמדה

יוסף חיים ירושלמי – משה של פרויד: יהדות סופית ואינסופית

יוסף יצחק ליפשיץ – רוא דשבת: השתיקה והדיבור

אריה מורגנשטרן – השיבה לירושלים: חידוש היישוב היהודי בארץ ישראל בראשית
המאה התשע־עשרה

אלן פינקלקראוט – בשם האחר: הרהורים על האנטישמיות שבפתח

ליאון קאס – ראשית חכמה: קריאה בספר בראשית

הנרי קסינג'ר – משבר: ניהול מדיניות החוץ במלחמת יום כיפור וביציאה מווייטנאם

מנחם קלנר

אמונה שאינה מגיעה לעיקר

במה נבחנת יהדות

תרגום שי סנדיק

Must a Jew Believe Anything?

Menachem Kellner

עורך הסדרה: אסף שגיב
עורכת תרגום: דורית בונה
עורכת לשון: דנה רייך
הפקה: מרינה פיליפודי
עימוד הספר: רונית גלעד

© 2016

כל הזכויות של המהדורה העברית שמורות
למרכז האקדמי שלם, רחוב העסקן 3, ירושלים

© Menachem Kellner

First published in English by the Littman Library of Jewish Civilization 1999

Revised edition 2006

עיצוב עטיפה: עדי רובין
תמונת השער מתוך כתב יד של הרמב"ם, קובץ חבורים (סביב 1400),
הספרייה הלאומית, ירושלים
The National Library of Israel, Jerusalem

הפצה:

הוצאת שלם, רחוב העסקן 3, ירושלים
טל' 560-5555 (02), פקס 560-5578 (02)
דוא"ל: shalemorder@shalem.ac.il
www.shalemexpress.co.il

מסת"ב 978-7052-61-7 ISBN

דאנאקוד 496-1077

Printed in Israel

© הוצאת שלם, 2016

לג'ולין,
מעתה ועד עולם

תוכן העניינים

ט	תודות
יג	הקדמה
1	פרק א שתי דרכי אמונה
13	פרק ב הגות חז"ל
25	פרק ג מדוע אימצה היהדות תיאולוגיה שיטתית?
30	פרק ד הרמב"ם: דוגמה ללא דוגמטיות
41	פרק ה הרמב"ם: השלכות, השפעות, אתגרים
58	פרק ו רדיפת הכופרים
74	פרק ז כיצד לחיות עם יהודים אחרים?
87	אחרית דבר
107	נספח א הרמב"ם על שכר ועונש
118	נספח ב י"ג העיקרים לרמב"ם
124	נספח ג "יגדל" ו"אני מאמין"
126	הערות
169	ביבליוגרפיה
187	מפתח

הקדמה

חיברתי את הספר הזה משום שיש לי דבר-מה לומר לאחיי ולאחיותיי היהודים בנוגע לאופייה של דתנו ולדרך הנאותה שבה עלינו להתייחס איש לרעהו. הספר אף מציג ראיות נוספות לזיקה הברורה בין עמדותיו הפילוסופיות של הרמב"ם ובין קביעותיו התיאולוגיות ופסיקותיו ההלכתיות – קשר שעליו חזרתי והצבעתי בעבודתי האקדמית לאורך שנים רבות. ככלל, בחיבור זה קיבצתי רעיונות ותובנות מתוך עשרות ספרים ומאמרים פרי עטי וגיבשתי אותם לכדי שלם עקבי, ואני מקווה שגם שימושי. במובן מסוים אתם מחזיקים בידכם שני ספרים. בששת הפרקים הראשונים אני מציג תפיסה מסוימת לגבי משמעות האמונה הדתית ביהדות הקלאסית, מנתח אותה ומסנגר עליה. אני מקווה שפרקים אלו יעוררו עניין אצל כל אדם, יהודי או לא-יהודי, המבקש להבין את מה שאפשר לכנות באורח נמליץ "אופייה של היהדות". הפרק השביעי והאחרון ממוען במיוחד ליהודים אורתודוקסים. הוא בנוי על היסודות שהנחתי בששת הפרקים הראשונים ומציע דרך הסתכלות והתייחסות חדשה על יהודים ומוסדות לא-אורתודוקסיים. בעוד שהפרקים הראשונים הם אנליטיים מעיקרם, החלק האחרון נושא אופי פולמוסני ואפולוגטי (בסנגרו על עמדה דתית מסוימת). המניע העיקרי לכתיבת הספר הוא החשש כי היהודים והיהדות עומדים בפני משבר. השאלה המכרעת שאנו מתמודדים עמה כיום, לדעתי, אינה אם נזכה לנכדים יהודים, אלא מול כמה סוגי יהדויות השוללות זו את זו יעמדו נכדנו. האורתודוקסיה עומדת על כך שאלוהים גילה את התורה (האחת, האמתית היחידה, שאינה ניתנת לשינוי) למשה בהר סיני. דומה כי עמדה יסודית זו אינה מתיישבת עם התפיסה הפלורליסטית, הגורסת שגישות

שונות לתורה הן לגיטימיות ובנות תוקף ויכולות לדור בכפיפה אחת מתוך כבוד הדדי. האורתודוקסיה של זמננו מגלה נכונות הולכת ופוחתת לנהל דיאלוג חדור כבוד עם עמדות לא־אורתודוקסיות, שאותן היא מאשימה ברדיקליזציה הולכת וגוברת ובזניחה הדרגתית של ערכים, אמונות ומנהגים מסורתיים. לתפיסתה, אין היא דוחקת את רגליהם של הלא־אורתודוקסים אלא מגיבה ומשיבה להקצנתם הם. נדמה שהאורתודוקסיה נכונה כבר "לחתוך בקצוות" – לוותר על יתר עם ישראל ולהתרכז בציבור החי על פי דרכה כתקווה היחידה לעתיד היהודי. ספר זה משקף את סירובי לקבל את הגישה הזאת.

מנגד, יהודים קונסרבטיבים, רפורמים ורקונסטרוקטיבים חשים שכל מחווה שהם נוקטים כלפי האורתודוקסיה נדחית וכי "אין עם מי לדבר". הם מזהים באורתודוקסיה נטייה להקשחה, להסתגרות ולהתנשאות. לתפיסתם, אין הם דוחקים את רגליה של האורתודוקסיה אלא מגיבים ומשיבים להקצנתה.

כיהודי "אורתודוקסי", אני מבכר להתמודד עם השאלה מה יכולה ואמורה האורתודוקסיה לעשות כדי להפיג את המתחים האלה, יותר משאני מבקש להפנות אצבע מאשימה כלפי הזרמים הלא־אורתודוקסיים. את המילה "אורתודוקסי" שמתי כאן במירכאות מכיוון שעל אף היותי יהודי מאמין ושומר תורה ומצוות אני מעדיף שלא להשתמש במונח הזה, אם באמצעותו אנו מציינים דפוס של חשיבה המורה לנו כיצד לנהוג ביהודים אחרים. זהו המובן הצר שמייחסת לו היהדות המיימונית, שאותה אבקר בספר זה. כפי שאבקש להראות, האורתודוקסיה דחקה עצמה לפינה בכך שאימצה מרצון תווית ששימשה במקורה ככינוי גנאי. אם היהדות מוגדרת במושגים של אורתודוקסיה דוגמטית, אזי יהודים לא־אורתודוקסים הופכים אוטומטית לכופרים – והמסורת ההלכתית (לפחות מתקופתו של הרמב"ם) אינה מותרת מקום לטעות בנוגע ליחס שיש לגלות כלפיהם; לפעול עמם, ולא נגדם, כדי לבנות עתיד יהודי משותף – את זה לא נוכל עוד לעשות.

בספר זה אטען כי היהדות המסורתית לא הייתה צריכה לאמץ גישה זו לנוכח אתגרי העולם המודרני. היא עודנה מסוגלת, ובהחלט צריכה, לתחום את הוויכוח בשדה מושגים אחר לחלוטין. איני מתכוון לשיח פלורליסטי דווקא – האמונה שהתורה ניתנה על ידי אלוהים למשה בהר סיני, אמונה שניצבת ביסוד מורשת ישראל, אינה יכולה לדור בכפיפה אחת עם פלורליזם מן הסוג שאותו דורשת כיום היהדות הלא־אורתודוקסית. כוונתי לשדה

מושגים המתיר כבוד הדדי וסובלנות, וחשוב מכך, מאפשר לכל היהודים לפעול בצוותא למען עתיד יהודי מקוטב פחות.

ספר זה הוא גם המענה שלי לשני אתגרים שונים. אתגר אחד הציב לי הרב מארק לוין, שהציע כי אעבד את ספרי תורת העיקרים בפילוסופיה היהודית בימי הביניים לקהל רחב יותר (הוא גם הפציר בי לכתוב ספר על הבדיחות התיאולוגיות החשובות ביותר ביהדות, אבל זה כבר סיפור אחר). האתגר השני הוא תולדה של ביקורת על ספר אחר פרי עטי, הרמב"ם על היהדות ועל העם היהודי, שבו ביקשתי להוכיח כי הרמב"ם דחה את הרעיון שהיהודים מוגדרים על ידי תכונות טבעיות מסוימות המבדילות אותם מלא־יהודים.¹ לרעיון זה היסטוריה ארוכה במסורת היהודית: הוא ממלא תפקיד מרכזי, למשל, בהשקפת עולמו של הפילוסוף־המשורר רבי יהודה הלוי, וכן בתפיסתו של מחבר הזוהר, ספר היסוד בתורת הקבלה. בעבודתי טענתי כי הרמב"ם גרס שיהדותו של אדם קשורה פחות לשאלה מניין בא ויותר לשאלה לאן מועדות פניו. לדידו של הרמב"ם, יהודי מוגדר על ידי אמונתו והתנהגותו, לא על ידי עיקרון מיסטי או מטפיזי, ובהחלט לא על ידי העובדה הגולמית שנולד עם קוד גנטי מסוים. אם לנסח רעיון זה במונחי זמננו, ובסיועה של אנלוגיה שימושית שטבע ידידי דניאל לֶסְקָר – יהודים מוגדרים על ידי התוכנה ולא על ידי החומרה. כפי שאנסה להראות בספר שלפניכם, הרמב"ם הרחיק לכת ותמצת את ליבת היהדות בסדרה של הצהרות דוגמטיות, הידועות בכינוין "י"ג עיקרי האמונה".²

ספרי הרמב"ם על היהדות ועל העם היהודי נכתב כחיבור אקדמי ונועד לאנשי האקדמיה. ברם, שום חיבור למדני משמים, יבש ומרוחק מתביעות "החיים האמיתיים" ומטרדותיהם ככל שיהיה, אינו יכול להיות מנותק לחלוטין מאישיותו של האדם אשר חיבר אותו – מטרדותיו, מתקוותיו ומחששותיו. לדעתי, הדבר נכון פי כמה כשמדובר באדם המתגורר בישראל ועוסק בחקר היהדות. בעת כתיבת ספר זה הייתי ער לכך שמצאתי ברמב"ם לגיטימציה מסורתית לעמדה שהזדהיתי עמה עמוקות באופן אישי. אחת הסיבות לאחיזתי התקיפה בעמדה זו היא שאני משוכנע שהגישה החלופית טומנת בחובה סכנות.

בין הסברה שהיהודים שונים במהותם מלא־יהודים ובין הקביעה שטבעם של היהודים נעלה משל לא־יהודים – קביעה שאינה נתמכת בשום ראייה אובייקטיבית – עובר גבול דק מאוד. גבול דקיק עובר גם בין הדעה שהיהודים שונים במהותם מאלו שאינם יהודים ובין הטענה שאין לבטוח

בלאי־יהודים משום שהם נושאים בתוך תוכם שנאה בל תימחה ליהודים (טענה שאני דוחה, אך אדם רציונלי עשוי בהחלט להסיקה מן ההיסטוריה היהודית העגומה, הקרובה והרחוקה). למותר לציין שיהודים המחזיקים בתפיסה המהותנית בנוגע לאופיו של עם ישראל נוטים יותר לאמץ את הדימוי הדמוני של אויבנו, ולעתים קרובות קל להם להאמין שכל פשרה עמם רק תחזק את נחישותם לפעול להשמדתנו. וכך, במקום לראות בערבים בני אדם כמונו, החשים פחדים ותקוות, תסכולים ורגעי אושר, הם תופסים אותם כהתגלמות העדכנית של הגוי הטיפוסי שונא היהודים, שכל מעייניו נתונים לניסיון לכלותנו. כאשר ההשקפה המהותנית על עם ישראל חוברת לתיעוב העמוק כלפי לא־יהודים, כפי שמצוי בווהר ובמקורות קבליים וחסידיים, קשה לעמוד בפני הפיתוי לפטור כל התקדמות מצד הערבים לעבר שלום או פשרה כמהלך טקטי שתכליתו לזרז את השמדתנו.

כיהודי המאמין שאלוהים ברא את האדם בצלמו הנשגב, וכישראלי השואף בכל מאודו לחיות בשלום ובשוויון עם שכניו הערבים, שמחתי למצוא ברמב"ם תימוכין לעמדה הגורסת שכל בני האדם נולדו שווים (פרט להבדלי כישרונות ברורים). ואולם, ייתכן שבכך נפלתי מן הפח אל הפחת. בביקורת שפרסם על ספרי ציין דייוויד נובק שבהפיכת היהודים מעם המוגדר על ידי מוצאו המשותף או על ידי תכונות מטפיזיות או מיסטיות, לקהילייה של מאמינים אמיתיים, פתח הרמב"ם פתח להאשמות כפירה ולצייד מכשפות תיאולוגי.³ בידעו שאני סולד מן התוצאה הזאת, כשם שאני סולד מכל ביטוי של התנשאות דתית־אתנית, אֶתגר אותי נובק לכתוב ספר נוסף שיבחן את האפשרויות לסובלנות תיאולוגית בתוך שיח יהודי הדוחה מהותנות לאומנית. זוהי אפוא הבעיה שהמריצה אותי לכתוב את הספר הזה: האם אוכל לדחות או לשנות את התפיסה התיאולוגית של הזהות היהודית, שמציע הרמב"ם, מבלי לאמץ סוג מסוים של הגדרה מהותנית בדבר טיבה של היהודיות, על כל הסכנות הטמונות בכך, ומבלי לעשות מה שעושים, לדעתי, יהודים קונסרבטיבים ורפורמים בתקופתנו, ההופכים את היהדות למעין לאומנות דתית הנשענת בעיקר על זיקה רגשית למיתוסים זכורים למחצה בדבר אורח חיים יהודי "אמיתי", אשר התקיים לכאורה בעבר? וישנה בעיה נוספת: האם אוכל לדחות את מה שאציג להלן כ"תיאולוגיזציה" של היהדות בידי הרמב"ם מבלי לדחות גם את הטענה הנלווית, שהיהדות מורה את האמת וכי קיימת אמת מוחלטת אחת ויחידה? ככלות הכול, זוהי טענה שאיני מוכן לוותר עליה. הספר שלפניכם הוא ניסיון לצלוח אתגרים אלו.

שמו של רבי משה בן מימון, הלא הוא הרמב"ם, מופיע כמעט בכל עמוד בספר זה. כינויו הלועזי "מיימונידס" כמו מרמו שכמספר הדרכים להבינו – מספר האנשים המבקשים זאת. שמעתי פעם את שלום רוזנברג אומר כי לכל אחד מאתנו יש Mymonides שלו, העומד כנגד Hermonides או Hismonides.⁴ כמה וכמה מאמרים אקדמיים שפרסמתי נכתבו במטרה להגדיר השקפה מסוימת על אודות הרמב"ם ולהגן עליה. אין צורך לעסוק בכך כאן. תיאורו של הרמב"ם, כפי שהוא מובא בספר, אינו אמור להקשות על קוראים אורתודוקסים – פרט, כנראה, להיבט אחד, והוא הצגת פרשנותו למהותה של השלמות האנושית ולקריטריון שיש לעמוד בו כדי לזכות בחיי העולם הבא. למיטב הבנתי את הרמב"ם (והבנתם של כמעט כל חוקרי הגותו המוכרים לי), הקריטריון היחיד ההכרחי לכך שאדם יזכה בחלק בעולם הבא הוא, לגרסתו, שלמות שכלית. המבקש להשיג שלמות שכלית נדרש להגיע לרמה גבוהה ביותר של שלמות מוסרית. בעיני הרמב"ם, הכלי הטוב, היעיל והשימושי ביותר להשגת שלמות מוסרית ולשמירה עליה הוא קיום מצוות התורה. ועם זאת, אדם יכול, עקרונית, להשיג רמה גבוהה ביותר של שלמות שכלית מבלי לקיים את המצוות (כפי שעלה בידי אריסטו, לדעת הרמב"ם). יתר על כן, קיום המצוות ללא השגת שלמות שכלית אינו מזכה את האדם בכניסה לעולם הבא. סביר להניח שפרשנות זו של דברי הרמב"ם תעורר את חמתם של אלה הקוראים אותו מבעד לפריזמה מסורתית צרה, ולכן כתבתי נספח מיוחד (להלן עמ' 107), המגן עליה באמצעות עיון בהקדמת הרמב"ם ל'פרק חלק' בפירושו למשנה.⁵

ייתכן שמקצת הקוראים יסתייגו מנכונותי לקרוא תיגר על הרמב"ם וידחו זאת כמעשה של היבריס מצדי. על כך יש לומר כמה דברים. ראשית, הרמב"ם זוכה כיום ליראת כבוד רבה יותר מכפי שהיה רוצה בעצמו. יחס זה מוביל לעתים קרובות לעיוות חריף של הגותו. הדוגמה הטובה ביותר שמצאתי לכך היא הרצאה ששמעתי פעם מפי מדען ידוע, חסיד חב"ד. הוא טען שהרמב"ם כתב את משנה תורה כשרוח הקודש שורה עליו, ומשום כך כל מילה בו היא אמת לאמיתה, לרבות התיאור הטרום־קופרניקאי של היקום המופיע בפרקים הראשונים של 'הלכות יסודי התורה'. לאמיתו של דבר, הרמב"ם הציג נושאים מדעיים במשנה תורה על סמך הידע העדכני ביותר בתחומים אלה בימיו – ואין ספק שהוא לא חשב שהתיאור הזה חף משגיאות.⁶

שנית, אחת התזות שאציג בספר זה גורסת כי גישותיהם של פוסקים מוקדמים בענייני תיאולוגיה אינן מחייבות באותה מידה כגישותיהם בענייני

הלכה. לא אחטא אפוא בחוסר עקביות אם ארהיב עוז לחלוק – במלוא הכבוד הראוי, כמובן – על השקפותיו התיאולוגיות של הרמב"ם. נוסף על כך, בחיבור אחר הראיתי באריכות כי הרמב"ם עצמו שולל את הטענה כי סמכותם של דורות קודמים (לרבות התנאים והאמוראים) לפסוק באופן מחייב בנושאים לא־הלכתיים גדולה בהכרח מזו של דורות מאוחרים יותר.⁷

שלישית, לכל טענה שאעלה נגד הרמב"ם אפשר למצוא סימוכין בדברים שכתבו פוסקים מסורתיים לפניי. פוסקים אלו יצוטטו להלן במקומות המתאימים. באופן כללי, רבותינו בני ימי הביניים לא היססו למתוח ביקורת חריפה על הרמב"ם. פירושו של רבי אברהם בן דוד מפּוֹשְׁקֵרָה (הראב"ד) על משנה תורה הוא דוגמה מובהקת לכך, כפי שנראה בהמשך. זאת ועוד, רבי שם טוב אבן שם טוב השתלח בצורה ישירה וקנטרנית בחסידי אריסטו היהודים, ובראשם – הרמב"ם.⁸ רבי יצחק בר ששת (הריב"ש) הקדיש תשובה הלכתית לשאלה אם מותר ללמוד את חיבוריהם הפילוסופיים של הרמב"ם ורבי לוי בן גרשום (הרלב"ג). הוא אינו אוסר על הקריאה בכתביהם, אף שהוקיע את ההשפעה השלילית של דוקטרינות זרות על משנתם, וטען כי כתבו דברים אשר כל השומע אותם "תצלינה שתי אוזניו".⁹

ברצוני להוסיף כאן הערה על "העולם הבא". בעולמה של היהדות הקלאסית (כלומר יהדות המשנה והתלמוד) מקובלת ההנחה שלפיה לפחות חלק מאתנו יוסיף להתקיים לאחר פטירתו בצורה כזאת או אחרת, וכי אחרי מותם, הצדיקים יוצאים נשכרים והרשעים באים על עונשם. מעבר לכך, אין כמעט הסכמה במסורת היהודית על מהותו של העולם הבא או על המתרחש שם. הרמב"ם הוא אחת הדמויות הסמכותיות היחידות ביהדות שעסקו בשיטתיות ובהרחבה בנושא זה. אחת ממטרותיו של הספר שלפניכם היא להראות שעיסוקו של הרמב"ם בשאלות הנוגעות לעולם הבא היה חדשני ולא מסורתי, וכי השימוש שנעשה בעמדתו כיום עלול להוביל לתוצאות מסוכנות. במילים פשוטות, התזה שאציג כאן היא שהרמב"ם צדק בדחותו את הגישה המהותנית ביחס לעם ישראל, אך טעה בהחלפתה בהגדרת היהודי כאדם הדבק ברשימת עיקרי אמונה סדורה ומוקפדת. קל לטעון טענה כזאת, אך קשה יותר להסביר אותה, ובעיקר להגן עליה. מה כוונתי במילים "צדק" ו"טעה" בהקשר זה? המסורת הדתית היהודית, כפי שהרמב"ם הכירה, העניקה לו את האפשרות לבחור בין כמה תפיסות מבוססות בנוגע למהותו של עם ישראל. הוא אמנם בחר אחת מהן ודחה את השאר. אותה מסורת גם הציבה בפני הרמב"ם כמה הגדרות אפשריות של האמונה היהודית. הוא בחר

הקדמה יט

באפשרות שנעשתה זמינה, כביכול, זמן קצר יחסית לפני כן – אפשרות שייבא ליהדות התיאולוג והפולמוסן רב סעדיה גאון, בהשראה יוונית ומוסלמית, אף שהתיישבה אך בקושי עם מורשת ישראל.¹⁰ לכן "צדק" הרמב"ם בבחירה הראשונה ו"טעה" בשנייה. יתרה מזאת, הבחירה הראשונה, לדעתי, סייעה בהנעת היהודים והיהדות לעבר הגשמה משיחית – מה שאי אפשר לומר על הבחירה השנייה.

אין חדש בטענה שהרמב"ם הושפע ממקורות לא־יהודיים. כאמור, רבים מיריביו בימי הביניים כבר ביקרו אותו על כך.¹¹ האשמה זו שבה והועלתה בתקופה המודרנית בידי הרב שמשון רפאל הירש:

ע"י הפשרה וההשוואה אשר עשה רק מצד אחר, לא בתור בורא שיטה, אשר על ידה היהדות תבנה ותכונן על עצמותה, באופן ההשוואה הוליד גם טוב וגם רע. הַלֵךְ נפשו ורוחו הנעלה כוננו בייחוד אל חכמת יון וערב, וכן הייתה גם השגתו על דבר החיים. הוא חדר מן החוץ אל היהדות ויביא עמו השקפות כאלה, אשר מצא אותן נכונות ממקום אחר, ובאלה עשה את ההשוואה. לפי דעתו גם כן ההשתלמות על ידי הכרת האמת היא התכלית הגבוהה מעל גבוה, וחלק המעשה עומד מתחת למדרגתה; דעת ה' היא תכלית ולא אמצעי, לכן יצא מזה העסק בשכל העיוני והחקירה על דבר מציאות ה', ויקשור את היהדות אל תוצאות החקירה העיונית בתור עיקרי הדעת, הדת והאמונה. המצוות, לפי דעתו, הנה בתור מנהלים, אבל מנהלים נחוצים אל הדעת ולהגן מכל משגה.¹²

טענותיו של הירש כאן חזקות מכל דבר שאומר בספר זה.¹³ בהכללה גסה, הטענה שהספר שלפניכם מבקש לקדם נשענת על הבחנה בין שני סוגים של אמונה דתית: האחד בא לידי ביטוי בעיקר במתן אמון באלוהים ובהתנהגות מסוימת הנגזרת מכך, ואילו האחר מזהה את האמונה, בראש ובראשונה, עם הכרה באמיתותן של טענות מסוימות. הרמב"ם, כפי שיוכח להלן, אימץ את הגישה השנייה, ובעשותו כך הכניס יסוד חדש ליהדות. תהיה כוונתו המקורית אשר תהיה, טענת הרמב"ם, שהיהודים מוגדרים בראש ובראשונה על פי אמונתם, מובילה, לדעתי, לתוצאה אומללה: הנטייה לזהות "לגיטימיות" יהודית עם שרשרת טענות תיאולוגיות מופשטות ולהתייחס ליחידים ולמוסדות מבעד לפריזמה מושגית של כפירה ושל כיתתיות. ההאשמה בכפירה נושאת בחובה השלכות הלכתיות כבדות

משקל, ובראשן החרמתם של כופרים-לכאורה והדרתם מן העולם הבא. זוהי גישה אקסקלוסיביסטית במהותה. יש בה גם מידה מסוימת של יוהרה, שכן אלו המתייגים אחרים ככופרים קובעים למעשה שהם-הם היהודים השלמים, ובעצם מחליטים עבור אלוהים למי יינתן היתר הכניסה לגן עדן.

ספר זה מועלה אפוא על הכתב מתוך כוונה פולמוסנית ברורה. הוא נכתב מנקודת מבטו של יהודי מאמין ושומר תורה ומצוות, הסבור כי ביסוס הלגיטימיות היהודית על מבחנים תיאולוגיים, כפי שנהוג לעשות בימינו, מבטא רק תפיסה אחת מני רבות ביהדות, תפיסה שמקורה בכתבי הרמב"ם. אפשר לדחות את חידושו זה של הרמב"ם, ועם זאת להמשיך להיות יהודים מחויבים ושומרי מצוות. לנגד עיני עומדת אפוא מטרה כפולה – לבקר את האקסקלוסיביזם התיאולוגי ולקדם השקפה מכלילה יותר של היהדות.

ברם, מעבר לכוונתי הפולמוסנית, כולי תקווה שספר זה ישרת תכלית נוספת, ויספק הסבר משכנע למקומה של האמונה ביהדות ולאופייה. הניתוח שלי בדבר טבעה של האמונה בתורה ובתלמוד עומד ביסוד הסתייגויותיי מפרשנותו החלופית של הרמב"ם. לפיכך, אני מקווה שגם מי שאינו מתעניין במיוחד בשאלות הנוגעות ליחסים בין האורתודוקסים ובין זרמים יהודיים אחרים בימינו יפיק תועלת מן הספר וילמד ממנו על היבט לא מוכר אך חיוני בהבנה העצמית של היהדות.

פרק א

שתי דרכי אמונה

הדורות הראשונים של האנושות, כפי שמתארם המקרא, לא תפסו את האמונה באלוהים כעניין הדורש מחשבה יתרה: אלוהים דיבר אליהם, גמל להם, גזף בהם, והכול במישרין וללא מתווכים. ואולם, על פי המדרש, ההיכרות הקרובה הזאת עם אלוהים נמוגה בזמנו של אברהם. משפחתו עבדה אלילים, ואברהם עצמו מתואר בספרות חז"ל כאדם הראשון שהאמונה באלוהים הייתה עבורו אתגר, שאלה, בעיה.

התורה, לעומת זאת, מתעלמת מהנושא לחלוטין. אלוהים מדבר אל אברהם לפתע, כמעט "משום מקום": "ויאמר ה' אליאברם לך מארצך וממולדתך ומבית אביך אליהארץ אשר אראך. ואעשך לגוי גדול ואברכך ואגדלה שמך; והיה ברכה. ואברכה מברכיך ומקללך אָאָר; ונברכו בך כל משפחת האדמה". מה תגובתו של אברהם לקריאה זו? "וילך אברם", ממשיכה התורה, "כאשר דבר אליו ה' [...]..." (בראשית יב:א-ד).

פסוקים אלו, אולי יותר מכל קטע אחר בתורה, זועקים להשלמת החסר על ידי המדרש. האם הכיר אברהם את אלוהים קודם לכן? מדוע שמע למצוותו? האם שאל שאלות? לדידו של רועה צאן במזרח הקדום, כדוגמת אברהם, המחשבה על נטישת שבת אחד והקמת שבת אחר, כלי לדעת לאן מועדות פניו, נראתה בוודאי תלושה מן המציאות. האם ניסה אברהם לנהל משא ומתן עם האל, להרוויח זמן, לדלות מידע על המקום שאליו מועדות פניו? ככל שאפשר ללמוד מהכתוב, התשובה לכל השאלות הללו היא בפשטות – לא. אלוהים דיבר אליו, ודי היה בכך: "וילך אברם".

אברהם מוצג כאבטיפוס לאיש האמונה: אלוהים מצווה ואברהם מקיים. כפי שמתברר, יש חשיבות לכך שהאל פונה לראשונה לאברהם

בציווי. מה היה אופי אמונתו של אברהם, אשר הביא אותו להיענות לאותו ציווי?

בשפת היומיום אנו מבחינים בין הצירופים "להאמין ב-" ו"להאמין ש-". ההבדל בין השניים משמעותי והוא מלמד אותנו דברים חשובים על היהדות. הנה נבחן שתי דוגמאות. הראשונה: מעשנת כבדה מפריחה עשן מסיגריה נטולת פילטר, נואמת על מגרעות העישון ומצהירה בכנות גלויה: "אני מאמינה בכל לבי שעישון הוא הרגל מגונה, דוחה ומסוכן". האם עלינו לחשוב שהמעשנת שלפנינו נגועה בצביעות? האם עלינו להתייחס אליה כאל שקרנית המנסה להתל בנו או בעצמה? מובן שלא. כולנו מחזיקים בדעות המצדדות בנורמות התנהגות מסוימות, אף שאין אנו נוהגים תמיד בהתאם לאותן נורמות. לאורך שנים רבות סבלתי מעודף משקל, וכל אותו הזמן האמנתי בלב שלם שהימנעות משמירה על עצמי (ומתוך כך גם על משפחתי) היא מעשה אוילי וחסר אחריות. האם היו ההצהרות שלי בנוגע לאמונה זו כוזבות? כלל וכלל לא. האמנתי בכך באמת ובתמים, אלא שלא פעלתי בהתאם לאותה אמונה. מדובר בחולשת אנוש, לא בשקר.

ניתן את דעתנו לדוגמה השנייה. כשאישה מצהירה שהיא נותנת אמן בבעלה, אין לנו כל סיבה שלא להאמין לה ולהניח שאינה דוברת אמת. אך כשמתברר לנו שאותה אישה השקיעה סכומי כסף לא מבוטלים ושכרה בלשים שיעקבו אחרי בן זוגה וידווחו לה מיד על כל תנועה שעשה, על כל שיחה ועל כל פגישה שקיים – האם עדיין נכבד את הצהרתה שהיא מאמינה בו? מובן שלא.

בשני המקרים אדם הצהיר על אמונה מסוימת אך לא פעל בהתאם לה. במקרה הראשון אנו פוטרם את חוסר העקביות בנימוק של חולשת אנוש (מכמירת לב אולי). במקרה השני אנו רואים בהכרזה שקר וכזב. מדוע? התשובה לשאלה זו נעוצה בהכרה שאנו משתמשים במושג "אמונה" בשני מובנים שונים, שאותם מסמנות אותיות השימוש ש"ן ובי"ת. אמירה של אדם כי הוא מאמין שמהו הוא כזה וכזה – פירושה שהוא מקבל את אמיתותה של הנחה מסוימת או של סדרת הנחות. זוהי טענה קוגניטיבית העוסקת בדבר שאדם סבור כי יש בו מן האמת. לעומת זאת, אמירה של אדם שהוא מאמין במשהו, גם אם יש לכך, בלא ספק, השלכות קוגניטיביות (שהרי קשה להאמין במשהו בלי להסתמך על עובדות הקשורות בו, כמו למשל עצם קיומו), היא

יותר מהצהרה מאשרת או שוללת גרידא. אמירה כזאת מבטאת יחס מסוים בין המאמין ובין מושא אמונתו – בדרך כלל יחס של אמון. עובדה היא כי בחיי היומיום יכול אדם להסכים בכנות עם טענות קוגניטיביות מסוימות (בנוגע למגרעות שבעישון למשל) מבלי שהדבר ישפיע על התנהגותו בצורה ניכרת לעין. באותה המידה נכון לומר שאנו מצפים בחיי היומיום כי הצהרות אמון וביטחון תבואנה לידי ביטוי בהתנהגות המתיישבת עמן, וכי בהיעדרה של התנהגות כזאת תהיה לנו סיבה טובה לחשוד בכנות ההצהרות הללו.

להבחנה זו חשיבות מרעט. הנביא חבקוק מורה כי "צדיק באמונתו יחיה" (חבקוק ב:ד). אם הצדיק חי על פי אמונתו ומוגדר כצדיק מבחינת אמונתו ותו לא, הרי אי אפשר לקוות להשיג את הצדיקות או אפילו לתפוס את משמעותה בלי לרדת לחקרה של האמונה. האם אדם מאמין הוא אדם המקבל את אמיתותן של הנחות מסוימות או אדם החש ביטחון איתן באלוהים ופועל על פיו? בדברים להלן אנסה להראות שהתורה והתלמוד תופסים את האמונה הדתית במונחים של נאמנות ושל ביטחון איתנים הבאים לידי ביטוי בהתנהגות, ולא במונחים של הכרה שכלית, קוגניטיבית, בהנחות מסוימות. במאפיין זה של היהדות הקלאסית טמונה התשובה לשאלה מדוע תיאולוגיה ועיקרי אמונה זרים כל כך לרוחה!¹

המושג "אמונה" מופיע לראשונה בתורה בהקשר לדמותו של אברהם. לאחר שאברהם ציית למצוות אלוהיו ועזב את משפחתו ואת מולדתו הוא מובל לארץ שאותה מבטיח אלוהים לתת לזרעו. הרעב מאלץ אותו לנדוד למצרים, שם יופייה של אשתו שרה כמעט מחולל טרגדיה. עם חזרתו לארץ המובטחת, אברהם ואחיינו לוט מבינים שלא יוכלו לחיות יחד בשלום והם פונים איש לדרכו. לוט נשבה בידי אויבים וכעבור זמן־מה אברהם משחרר אותו.

"אחר הדברים האלה", מספרת לנו התורה, "היה דבר ה' אל אברם במחזה, לאמר אל תירא אברם, אנכי מגן לך – שכרך הרבה מאד". כעת, לראשונה, מטיל אברהם ספק באל: "מה תתן לי ואנכי הולך עירי [...]. הן לי, לא נתתה זרע". אלוהים הבטיח לאברהם שוב ושוב שהארץ שאליה יובא תינתן לזרעו, אבל אברהם עודנו עירי, ומה התועלת בכך ששכרו יהיה "הרבה מאוד" אם אין לו ילדים שיירשו אותו? אלוהים משיב: "הבט־נא השמימה וספר הכוכבים – אסיתוכל לספר אתם. ויאמר לו כה יהיה זרעך". וכך מגיב אברהם להבטחה החדשה: "והאמן בה", ויחשבהּ לו צדקה" (בראשית טו:א-ו).

מה טיבה של אמונת אברהם, אשר אלוהים החשיבה לו כצדקה? ברור למדי שאמונה זו אינה מסתכמת בקבלת אמיתותן של הצהרות האל או בהסכמה שכלית מפורשת עם שרשרת ההנחות הבאות:

- (א) אלוהים קיים.
- (ב) אלוהים מתקשר עם יחידים ומבטיח להם הבטחות.
- (ג) בכוחו של אלוהים לקיים את הבטחותיו.
- (ד) אפשר לסמוך על אלוהים שיקיים הבטחותיו.

ההקשר הרי מבהיר זאת חד־משמעית: מעשה הצדקה של אברהם לא היה אלא הפגנת ביטחונו באל. אין ספק שלו נשאל היה אברהם שמח לאשר את אמיתותן של ארבע ההנחות לעיל. אך בתורה אין כל רמז שאברהם שאל את עצמו אי־פעם שאלות מסוג זה. האמונה שלו היא יותר מאמונה בכך שהיגדים מסוימים על אלוהים נכונים. מדובר באמונה באל, בביטחון באל ובהישענות עליו, וכן בהתנהגות העולה בקנה אחד עם העמדות האלה.

הדבר שאומר כאן על משמעות האמונה אינו חדש או שנוי במחלוקת, אלא שלעיתים קרובות אין מבחינים בו.² די בכמה דוגמאות נוספות להבהיר את טענתי. בשירת "האזינו" אלוהים מוצג כאל של אמונה: "הצור תמים פעלו, כי כל־דרכיו משפט: אֵל אמונה ואין עֹל, צדיק וישר הוא" (דברים לב:ד). אלוהים אינו מתואר כאן כמי שמאשר את אמיתותם של היגדים מסוימים.³ הפסוק עצמו מלמד אותנו אילו מתכונותיו של ריבון העולמים מאפשרות לנו לעתור ל"אל אמונה": אלוהים נקי מכל עוול, צדיק וישר.

גם במקרים שבהם אפשר לפרש את הצירוף "אמונה ש" בתור "אמונה ב-", קריאת הפסוק מאשרת כמעט תמיד את הטענה שהוצגה לעיל בנוגע למשמעות הנלווית למושג אמונה בתורה. בספר דברים משה גוער בעם ישראל: "ובשלה ה' אתכם מקדש ברנע לאמר עלו ורשו את־הארץ אשר נתתי לכם, ותמרו את־פי ה' אלהיכם ולא האמנתם לו ולא שמעתם בקלו" (דברים ט:כג). האם כוונת הפסוק היא שעם ישראל לא האמין לדברי אלוהים, לא האמין שהוא דובר אמת? פירוש זה אינו מתקבל על הדעת כלל. יש הקבלה ברורה בין "האמנתם" ובין "שמעתם" – עם ישראל מואשם באי־מילוי רצונו של האל, ולא בסירוב לקבל את אמיתותה של הצהרה כזאת או אחרת. העם לא עשה כמצוות האל משום שלא שם בו את מבטחו. אלוהים ציווה על היהודים לעלות לארץ ישראל ולכבוש אותה והבטיח להם שיצליחו במשימה. חוסר האמונה שאותו מוקיע הפסוק הוא חוסר הביטחון של עם ישראל

שאלוהים יקיים את הבטחתו. זאת ועוד, באיזה הקשר האל מאשים את עם ישראל בחוסר אמונה? בהקשר של הציווי לעלות לארץ ישראל. אם מאן דהוא מפר ציווי וכתוצאה מכך מואשם בחוסר אמונה, מתקבל יותר על הדעת כי הוקע משום שלא בטח במצוה ולא מפני שפקפק בנכונות הצהרותיו או באמיתות הדברים שנאמרו על אודותיו.⁴

טענתי היא כי התורה מלמדת אמונה באלוהים, ולא אמונות על אלוהים. ואולם, אין פירוש הדבר שהתורה אינה מלמדת אמונות ספציפיות, במפורש או במרומז. התורה מניחה ללא ספק את קיומו של אלוהים, אף שאין היא מציינת עובדה זו בשום מקום, ולפי רוב הפרשנים, היא אף אינה מצווה על האמונה שהוא קיים.⁵ התורה גם מורה בבירור כי אלוהים אחד הוא: "שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד" (דברים ו:ד). יש חשיבות לכך שהפסוק מנוסח כקריאה, ולא כמצווה. אך נוסף על שתי סוגיות הליבה הללו, קיימים פסוקים ורעיונות רבים שאילולא קיבלנו טענות מסוימות על אודות אלוהים לא היה בהם כל היגיון. התורה טוענת במפורש כי אלוהים הוא "אל רחום וחנון ארך אפים ורחימים ואמת" (שמות לד:ו). הנביא ישעיהו רומז שאין מי שישווה לאלוהים: "ואל־מי תִּדְמִיּוּן אֵל, ומה־דמות תִּעֲרֹכוּ לוֹ" (ישעיה מ:ח), ומדגיש את נצחיותו: "יבש חציר נבל ציץ, ודבר־אלהינו יקום לעולם" (ישעיה מ:ח). אם דבר אלוהים יקום לעולם, הרי בעל הדבר על אחת כמה וכמה: כוחו של אלוהים מובלט בספר איוב: "ידעתי כי־כל תוכל" (איוב מב:ב), וספר תהלים מדגיש כי האל נמצא בכל.⁶

התורה גם מורה על אמונות מפורשות הקשורות בבני האדם ובאלוהים כאחד. פסוק יט בפרק ל בספר דברים, לדוגמה, מדגיש את חירות האדם: "הַעֲדֹתִי בְכֶם הַיּוֹם, אֶת־הַשָּׁמַיִם וְאֶת־הָאָרֶץ – הַחַיִּים וְהַמּוֹת נִתְּנִי לְפָנֶיךָ, הַבְּרָכָה וְהַקְּלָלָה; וּבַחֲרַת בְּחַיִּים – לְמַעַן תִּחְיֶה, אֶתָּה וּזְרַעְךָ". אם אנחנו מתבקשים לבחור בין החיים ובין המוות, הרי פירוש הדבר הוא שהבחירה בידינו. האדם חופשי להתנהג כרצונו והתנהגותו אינה נתונה מראש.

בנוסף, התורה מלמדת עובדות היסטוריות. אם רוצים, אפשר לראות רבות מהן כאלגוריות. אפשר לאמץ, למשל, את פרשנות הרמב"ם ולטעון שאתונו של בלעם לא פצתה באמת את פיה ודיברה בלשון בני אדם.⁷ ועם זאת, אי אפשר להציג חלק מן העובדות כאלגוריות מבלי לשמוט לחלוטין את הקרקע מתחת לתורה. יהיה קשה לדרוש על דרך האלגוריה את הטענה כי אלוהים ברא את היקום או בחר את היהודים להיות לו "סִגְלָה מְכֻלֵּה־עַמִּים" (שמות יט:ה). ניתן לפרש את רעיון הבחירה בדרכים רבות, אך אין להכחיש כי

מדובר באמונה מוכחנת ספציפית שאותה מורה התורה במפורש (והרמב"ם, יש לציין, לא כלל בעיקרי האמונה שלו).

אם התורה מורה לנו אפוא להאמין בדברים מסוימים, מדוע לא נוכל לטעון כי האמונה שהיא דורשת מן היהודי ומבקשת להנחיל לו היא אמונה מן הסוג הקובע שהיגדים כאלה ואחרים הם אמת לאמיתם, ולא אמונה מן הסוג המביע ביטחון באלוהים ומבטאו במעשים? התשובה לשאלה זו קשורה לאופן שבו התורה מבינה את עצמה ואת טבעם של בני האדם. אם לנסח חלק מהתשובה בקיצור נמרץ, בטרם נפתח אותה לפרטי פרטים: התורה מלמדת, לעתים במפורש ובדרך כלל במרומז, אמונות מסוימות על אלוהים, על העולם ועל בני האדם, ואף על פי כן אין היא מציגה תיאולוגיה שיטתית.

היהדות צמחה מתוך מאבק בעבודת האלילים ותביעת נאמנות כלפי אל אחד, בורא העולם. נאמנות זו אמורה לבוא לידי ביטוי בדרכים מסוימות, ומעל לכול, בציות לרצון האלוהים המובע בתורה. כל עוד ביטא אדם את אותה נאמנות יסודית בדיבור, ובמיוחד במעשה, לא היה צורך של ממש לבחון מקרוב את הדוקטרינות שעליהן הצהיר. למעשה, לא נעשה כל ניסיון לקבוע במדויק על אילו דוקטרינות יש להצהיר. יתרה מזאת, היהדות התפתחה כדת הכרוכה בקשר הדוק לקהילה נבדלת, ובדרך כלל גם נצורה. הנאמנות לקהילה הייתה דרך נוספת שבה באה לידי ביטוי הנאמנות לאלוהים ולדבריו. הנאמנות לאלוהים, לתורה ולישראל היא אפוא סימן ההיכר של היהודי; התנהגות נאמנה – ולא תיאולוגיה שיטתית – היא הדבר המצופה והנדרש ממנו.

תיאולוגיה שיטתית נשענת על שני יסודות. הראשון הוא הניסיון לקבוע בצורה ברורה אילו רעיונות מלמדת דת מסוימת; והשני הוא הניסיון לשלב רעיונות אלה במסגרת עקבית של קשרים, כלומר במערכת. היהדות חסרה את שני היסודות האלה. הבה נתבונן בכמה דוגמאות. בכל אחד מן המקרים נבחן אמונה התופסת מקום מרכזי ביהדות; בכל אחד מן המקרים נראה שאי אפשר לומר בוודאות מה בדיוק מלמדת אותה אמונה, מן הטעם הפשוט שמעולם לא יוחסה לכך חשיבות מיוחדת.

נבחן, כדוגמה ראשונה, את רעיון ההשגחה, שלפיו אלוהים דואג, במובן מסוים, לכל הברואים (או לפחות לחלקם), משגיח עליהם וטרוד בעניינם. אומרים כי הבעל שם טוב (בעש"ט), מייסד החסידות, לימד שעלה אינו נושר ביער מבלי שאלוהים מורה על הזמן, המקום והאופן של נשירתו.⁸ התלמוד מעלה טענה דומה: "אין אדם נוקף אצבעו מלמטה אלא אם כן מכריזין עליו

מלמעלה".⁹ הרמב"ם דוחה תפיסה זו במפורש במורה נבוכים: "אין אני מאמין בשום אופן שעלה זה נשר בהשגחה עליו".¹⁰ הגותו של הרמב"ם גורסת שהשגחה פרטית אינה חלה על מי שאינו בן אדם, וכן שאין היא חלה על כל בני האדם, אלא שמורה רק למי שהגיע בשכלו למדרגה מסוימת. גם מי ששכלל את כישוריו האינטלקטואליים יכול לצפות רק להשגחה פרטית בדרגה ההולמת את רמת ההשגה השכלית שאליה הגיע – איש-איש לפי מעלתו.¹¹

שאלת ההשגחה הפרטית מעלה מיד שלוש שאלות נוספות, הנוגעות לידיעתו של אלוהים, למשפטו ולחירות האדם. אם אלוהים דואג לנו בדרך כלשהי, גומל לנו על מעשינו הטובים ומעניש אותנו על חטאינו, אזי עליו להכירנו במידה כלשהי. אם ידיעתו של אלוהים מושלמת, כפי שמניחים רוב המאמינים הדתיים, האם היא כוללת את העתיד, את מה שיתרחש מחר? אם כן, כיצד נוכל לחשוב כי אנו בני חורין ומתוך כך אחראים להתנהגותנו? התשובה האופיינית לשאלה זו ביהדות אינה מנסה כלל ליישב את הידיעה ואת ההשגחה האלוהית עם רעיון חירות האדם. תשובה זו היא טענתו המפורסמת של רבי עקיבא בפרקי אבות: "הכל צפוי והרשות נתונה".¹² והרי זהו ניסוח מחדש של הבעיה, לא של הפתרון! התנאים הסכימו, ככל הנראה, עם הפתגם היידישאי: "איש עדיין לא מת מקושיה פילוסופית".

גם במקרא וגם בתלמוד ההשגחה האלוהית היא אפוא בגדר הנחת יסוד (גם איוב לא הטיל ספק בהשגחה האלוהית, אלא במשפט הצדק של אלוהים), אך אין מבקשים שם לקשור אותה באופן שיטתי להנחות יסוד אחרות ביהדות או ליישבה עמן.

אפשר להתפתות ולדחות את הדוגמה של ההשגחה בטענה שמדובר באמונה שהתורה מניחה אך אינה מורה במפורש. לשם הדיון, הבה נקבל את הטענה הזאת (אף שברוב המקרים המקרא אמנם אינו מנחיל אמונות על דרך ההוראה המפורשת, אלא מציגן באופן מובלע), וניתן את דעתנו לאמונה שאיש אינו מטיל ספק בחשיבותה ליהדות: האמונה בקיומו של אלוהים. היהדות, כפי שצינינו לעיל, טוענת כי האל קיים וכי הוא אחד ויחיד. מעבר לשתי קביעות אלה, נטושה במסורת מחלוקת קשה על התכונות האלוהיות. שני תחומי המחלוקת הבולטים נוגעים לגשמיותו של אלוהים ולטבעו.

בקטע שעוד נידרש אליו בהמשך, הרמב"ם גורס שכל מי שטוען כי האל ניחן בתכונות גשמיות או ביכולות פיזיות כלשהן נמנה עם המינים המוציאים את עצמם מכלל ישראל ואין להם חלק בעולם הבא. חשוב לתפוס

את מלוא משמעות הטענה הזאת: הרמב"ם רומז שיהודי ירא שמים המתפלל לקדוש ברוך הוא בלהט ובדבקות, אך מייחס לאל מאפיינים גופניים, עוסק למעשה בעבודה זרה (תפילה לישות אחרת שאינה האל האמיתי). דעה זו, כפי שנראה להלן, העלתה את חמתו של אחד מבני תקופתו הבולטים של הרמב"ם – הראב"ד. לדבריו, רבים וגדולים מהרמב"ם שגו והחזיקו בדעה שאלוהים גשמי, אך בכך לא נגרע מאומה מצדיקותם או מדבקותם.¹³

האם אלוהים הוא בעל גוף או לא? הן הרמב"ם הן הראב"ד סברו שריבון העולמים אינו גשמי, אך הרמב"ם קבע כי השוגה בעניין בתום לב חוטא במינות, ואילו הראב"ד שיבח את אותם "מינים" וקבע כי הם גדולים וטובים מן הרמב"ם. לא הרמב"ם ולא הראב"ד הוצאו מכלל ישראל. חרף תפיסותיהם המנוגדות בנושא המינות והשלכותיהן, נחשבו הם ותלמידיהם (והם אף החשיבו זה את זה) יהודים מאמינים ושלמים.

שאלה שנשלחה לרבי דוד בן זמרא (הרדב"ז), פוסק הלכה ידוע ומנהיג קהילת יהודי מצרים במאה השש־עשרה, פותחת בפנינו צוהר לדיון חשוב נוסף על תפיסת האל ביהדות. השאלה האמורה נוגעת למקרה שבו ראובן אמר בתוקף ובפומבי על שמעון: "אסור להתפלל עמך כי אתה מין אפיקורוס. ואחרים בהתפללם יאמרו 'אלי אברהם, אלי יצחק', ואמנם אתה תתפלל ותאמר 'אלוהי אריסטוטלוס'". הרדב"ז נשאל אם עבר ראובן על איסור הלבנת פני חבר ברבים.¹⁴ ההאשמה שהטיח ראובן בשמעון, שהוא מתפלל לאלוהיו של אריסטו, נחשבה לעילה לכאורה לתביעת ראובן בבית־הדין הרבני. מדוע?

ההבחנה בין "אלוהי הפילוסופים" מחד גיסא ובין "אלוהי אברהם, יצחק ויעקב" מאידך גיסא נטועה בתשתית ההגות המערבית. ככלל, קיומו של אלוהי הפילוסופים הוא מסקנה שמסיקים מטיעון, או השערה פילוסופית הנדרשת כדי לתת הסבר הגיוני לתופעה מסוימת. אלוהי הפילוסופים מודע רק לעצמו ואין לו ידע על ישויות בנות חלוף (כמוך וכמוני). הוא אינו משגיח על איש, אינו מגיב לתפילה בשום דרך בעלת משמעות, ומעבר לבריאת היקום (שאותה מייחסות לו גישות מסוימות, אך לא כולן), הוא אינו עושה דבר מלבד להתקיים ולהרהר על עצמו במין מצב עליזמני וחסר מודעות של אינטלקטואליזם טהור.

לפי תפיסה זו, הנביא אינו שלוחו של האל, אלא אדם בעל יכולות מוסריות ושכליות מפותחות; החיים שלאחר המוות הם הישג הנובע ממצוינות פילוסופית, לא מאיכות דתית או מוסרית; לתפילה אין משמעות מלבד

ההזדמנות לעסוק בבחינה עצמית או להביע הזדהות קבוצתית; ואלוהים אינו גומל או מעניש על מעשים ספציפיים.

אלוהי אברהם, יצחק ויעקב, לעומת זאת, הוא פרסונלי לחלוטין (במובן היותו מודע לעצמו ומתוך כך מודע גם לאחרים). הוא מכיר אותנו לפני ולפנים, בורא, מגלה, פודה, שולח נביאים, עונה לתפילה (לא תמיד כפי שרצינו), גומל ומעניש, ומעל לכול – אוהב בצורה פעילה ורציפה את כל בני האדם.¹⁵

לאור ההבחנות הדרמטיות בין שתי ההשקפות על האלוהות, אפשר להבין מדוע מסופר כי המדען והפילוסוף הצרפתי בן המאה השבע-עשרה בלז פסקל מעולם לא יצא מביתו בלי הפתק שתפר בשולי מקטורנו: "אלוהי אברהם, יצחק ויעקב, לא אלוהי הפילוסופים!"¹⁶

בתולדות המחשבה היהודית, רבי לוי בן גרשום (הרלב"ג) – פרשן המקרא, המדען והפילוסוף – ידוע כמי שהאמין כי הקדוש ברוך הוא הוא אותו "אלוהי הפילוסופים" שתיארנו לעיל. הוא לא היה בודד בעמדתו זו. הדרך שבה הלך נסללה בידי אחד ההוגים היהודים הגדולים והמשפיעים ביותר בכל הזמנים – הרמב"ם. מובן שהרלב"ג היה גלוי לב בנוגע להשקפותיו יותר מן הרמב"ם (ולא מן הנמנע שזה האחרון זכה להערכה ולהשפעה רבה יותר בדיוק משום שהיה אפשר להציגו, לכאורה, כבעל דעות בלתי הריגות), אך מכל הבחינות כמעט המחלוקת שלו עם קודמו הדגול נסבה על הפרטים בלבד.

לא כל הפילוסופים היהודים הסכימו עם דעותיהם של הרמב"ם והרלב"ג. הפילוסוף והמשורר רבי יהודה הלוי (ריה"ל), למשל, דחה השקפות כדוגמת אלה של הרמב"ם והרלב"ג, בטענה שהן אינן עולות בקנה אחד עם היהדות האותנטית, והקדיש חלק ניכר מחיבורו התיאולוגי והפילוסופי הגדול ספר הכוזרי לשלילתן. ואמנם, במאה וחמישים השנים שלאחר מות הרמב"ם, ב־1204, עמדה הגותו בלבה של מחלוקת עזה. האם הקדוש ברוך הוא הוא אל פרסונלי המתעניין בכל אחד ואחד מאתנו, כפי שסברו חז"ל ובהמשך גם המקובלים? או שמא הוא אלוהות מרוחקת מאתנו ומצרכינו וטרדותינו הקטנוניים, כפי שגרסו הפילוסופים? האם אנו מכירים את אלוהים דרך הטבע (כפי שלימד הרמב"ם) או דרך ההיסטוריה (כפי שטען בתוקף ריה"ל)? שאלות כאלה ואחרות העסיקו כמה פילוסופים, אך בעיני רוב החכמים שפיתחו את המסורת היהודית הן לא היו חשובות דיין כדי לדרוש עליהן תשובות חותכות וסופיות.

היהדות מורה שאלוהים קיים, ושהוא אחד ויחיד. כמו כן, היא מלמדת שאלוהים דואג לכל הברואים. התורה שבכתב והתלמוד הם חסרי כל מובן אם נדחה אמונות אלה, שכן הן אבני היסוד של תפיסת העולם בעיני היהדות. אין פירוש הדבר, כפי שראינו, שהמסורת ייחסה חשיבות לקביעת דוקטרינה מחייבת סביב אותן אמונות, וללא ספק היא לא עשתה כל מאמץ לגבש הסכמה סביב השלכותיהן ותוצאותיהן.

המצב דומה בכל האמור לסוגיה יסודית אחרת ביהדות: משמעות הטענה כי עם ישראל הוא עמו הנבחר של אלוהים. ביטוי אופייני לרעיון זה נמצא בפסוקים הבאים:

ומשה עלה אל־האלהים ויקרא אליו ה' מן־ההר לאמר כה תאמר לבית יעקב ותגיד לבני ישראל: אתם ראיתם אשר עשיתי למצרים, ואשא אתכם על־כנפי נשרים ואבא אתכם אלי. ועתה, אִשְׁמוּעַ תשמעו בקלי, ושמרתם את־בריתי והייתם לי סִגְלָה מכל־העמים, כִּי־לִי כ־הָאָרֶץ. ואתם תהיו־לי ממלכת כהנים וגוי קדוש, אלה הדברים אשר תדבר אלי־בני ישראל (שמות יט:ג-ו).

פסוקים אלו ואחרים מציגים עיקרון בסיסי ביהדות: היהודים נהנים מקשר מיוחד עם אלוהים. אך מה הופך אדם ליהודי? כפי שראינו בהקדמה, דומה כי המסורת מציגה שתי תשובות לשאלה זו, והן אינן מתיישבות זו עם זו. לפי חלק מהמדרשים, לפי ריה"ל ולפי ספר הזוהר, לכל היהודים יש מעין תכונה מולדת המבדילה אותם "מהותית" מלא־יהודים. לפי דעה אחרת, שהרמב"ם החזיק בה, יהדותו של אדם היא בראש ובראשונה עניין של מחויבות. כפי שאני מבין את הרמב"ם, מחויבות זאת כרוכה בקבלה של דוקטרינות מסוימות.¹⁷ היבט חשוב במחלוקת בין ריה"ל ובין הרמב"ם משתקף היטב בשאלה שהציג רבי יצחק אברבנאל: האם אלוהים בחר ביהודים או שמא היהודים בחרו באלוהים? ריה"ל מייחס את הבחירה לאלוהים, והרמב"ם – ליהודים.¹⁸

ההבדל בין שתי הגישות הללו אינו אקדמי גרידא, ויש לו השלכות מרחיקות לכת על הדרך שבה אנו תופסים, למשל, את תהליך הגיור ואת המשיחיות. כמו כן, מכיוון שהדעה המהותנית עלולה להניע את המחזיקים בה לאמץ גישה מתנשאת וחשדנית כלפי לא־יהודים, היא טמנה בחובה, ועודה טומנת, מטען נפץ פוליטי. ועם זאת, חרף ההשלכות התיאורטיות והמעשיות,

המשמעות המדויקת של המושג "העם הנבחר" נותרת מופשטת וקשה להגדרה. התורה והמסורת היהודית מלמדות אמנם כי הקדוש ברוך הוא בחר את עם ישראל במובן כלשהו, אך אינן מרחיבות מעבר לכך. כשם שהן נמנעו מלקבוע עמדה מפורטת בסוגיית מהותו של אלוהים ואופייה של ההשגחה, הן לא ראו אייפּעם צורך להבהיר מהו בדיוק המובן הזה.

לאור כל זאת, לא מפתיע לגלות שאין ביהדות הקלאסית דוגמות. המושג "דוגמה" מתפרש לעתים קרובות כאמונה שאדם מחזיק בה לנוכח ראייה נגדית רציונלית. לכך אנו מתכוונים כשאנו משתמשים בתואר "דוגמטי" בשפה השגורה. אף על פי כן, בתיאולוגיה, המושג "דוגמה" (מן המילה הלטינית dogma, שפירושה הוא "דעה" או "אמונה", ושמקורה במילה היוונית dokein, שמשמעה "לחשוב") מציין בדרך כלל עיקר אמונה הנקבע על ידי סמכות דתית מוכרת, שהכרה בו היא תנאי הכרחי לחברות בקהילה מסוימת ולהשגת ישועה אישית, תהיה הגדרתה אשר תהיה. כך עלינו להבין את הדוגמות, את הצהרות הווידוי ואת הקטכזים שאנו מוצאים בנצרות הקלאסית, ובהמשך גם באסלאם.¹⁹

דוגמה היא תולדה של תיאולוגיה שיטתית. אם דת נשענת על דוקטרינות מסוימות, אך טבעי הוא שתייחס לחלקן משקל רב יותר מאשר לאחרות. יתרה מזאת, אם דת מורה שהגשמה אישית ("גאולה" בעולם המושגים הנוצרי) תלויה באמונה בחלק מן הדוקטרינות או בכולן, כי אז חשוב מאוד לברר אילו דוקטרינות זוכות למעמד מיוחד ומהי משמעותן המדויקת. בהתחשב בכך שליהדות הקלאסית אין תיאולוגיה שיטתית, ולנוכח העובדה שהיא תופסת שלמות והגשמה אישית כתולדה של חיים ראויים ולא של מחשבות ראיות, אין זה מפתיע שעד ימי הביניים המסורת הדתית שלנו לא ביטאה עצמה באמצעות דוגמות.

אין ספק שהתורה שבכתב אינה מלמדת עיקרי אמונה במפורש (הרי אין פסוקים המתחילים במילים "האמן בכל לבך כי...") או "ארור האיש הסובר כי..."), אך האם נכון הדבר גם באשר לתלמוד? בפרק הבא ניווכח שהתלמוד אינו מצהיר מפורשות על דוגמות, וכי רבות מן האמירות ומן הפרקטיקות המופיעות בו מקבלות משמעות הגיונית רק אם זוכרים ש"אמונה", לדידה של היהדות הקלאסית, משמעה בראש ובראשונה ביטחון בקדוש ברוך הוא.²⁰ בפרק השלישי ננסה להבין את הסיבות לעמדה זו, ומדוע היא נזנחה. דיון זה יכשיר את הקרקע לפרק הרביעי והחמישי, שבהם נבחן את ניסיונו של הרמב"ם לחולל מהפכה ביהדות באמצעות קביעת יסודות דוגמטיים מוצקים.

בפרק השישי אציג את הצד הפולמוסני הגלוי של ספר זה, המבקר את הניסיונות ליישם את גישת הרמב"ם בימינו. כך נסלול את הדרך לפרק האחרון, שבו אנסה להתוות השקפה חלופית, המבכרת שיתוף על פני הדרה, ומדגישה את המכנה המשותף במקום את ההבדלים (מבלי לנסות להסוותם).

מפתח השמות והעניינים

אהבתו לאמת	85	אבא שאול	21-18
אייגשמיותו	7-8, 29, 31, 35, 53,	אבן פקודה, בחיי	52-53, 67, 81-82, 138
	56-55, 103, 119, 131, 139,	אבן שם טוב, שם טוב יח,	128
	142, 164-165	אברבנאל, יצחק ט,	10, 50-52, 67, 79,
התחברות רוחנית עמו	47		101, 105, 130, 132, 137, 140, 143,
חרון אפו	116		158, 162-163
ידיעתו	7, 9, 38, 45-46, 53, 110-	אברהם	1-4
	112, 120, 141	אגודת ישראל	68-69, 147
בעיני היהדות	7-8, 10, 67	אגנוסטיות	14, 17, 145
ייחודו	29, 31, 37, 48, 51, 53, 81,	אוגוסטינוס	130, 134
	118, 124	אונקלוס	93
כסיבת העולם	31, 139, 163-165	אוקס, פיטר	84
עבודת האל	82, 87, 109, 112,	אורבך, אפרים	136-137, 156
	114-119	אורתודוקסיה	138 (ראו גם יהדות
צדקתו	7	אורתודוקסית)	
קיומו	5, 7, 8, 10, 19-20, 31,	אורתופרקסיה	81, 89-91, 95, 152, 155
	37-38, 45-46, 48-49, 51-53,	אחאב	21
	56, 67, 70, 81, 90, 92, 94-95,	אחיתופל	21
	118-119, 130, 141, 158, 162,	איוב	5, 7
	164	איסיים	25, 152
שמו	19	אלבו, יוסף ט,	71, 143
תכונותיו	4-5, 7-8, 56, 116, 124	אלוהים	
(ראו גם אמונה; השגחה עליונה; כבוד;		ואברהם	1-3
מונותאיזם; שכינה)		של אברהם, יצחק ויעקב לעומת	
אלכסנדר מאפרודיסיאס	162	אלוהי הפילוסופים	8-9, 51, 90,
אליפארבי, אבו נצר מוחמד	39		131-132
אמונה		אהבת האל	89-90

- אנוסים 54, 61, 69, 77-78, 88, 143
 "אני מאמין" [פיוט] 31, 43, 124-125
 אנתרופומורפיזם 29
 אסטרונומיה 38, 142-143
 אסלאם 11, 25, 28-29, 61, 88, 95, 132, 133-138
 אפוקריפה (ראו ספרים חיצוניים)
 אפיפיור 70
 אפיקורוס [דמות] 19
 אפיקורוס [מושג] 18-21, 32, 36-37, 75, 96, 99, 123, 134-135, 143, 153-154
 (ראו גם כופרים וכפירה; מינים ומינות)
 אפשטיין, יעקב נחום 135
 אקזיסטנציאליזם דתי 130
 אריסטו יו"ח, 8, 19, 39, 58, 84-85, 111, 161, 164-165
 אריסטוטליות 38, 48, 51, 84, 111, 161, 164-165
 אתאיזם 14, 17, 145
 בובר, מרטין 130
 בחירה 5-6, 10-11, 133
 ביאליק, חיים נחמן 33-34
 ביבאגו, אברהם 143
 ביקורת המקרא 25
 בלוך, אליה מאיר 148
 בלומנטל, דייוויד י 148
 בלייך, יהודה דוד ט, 22, 46-47, 61-66, 71, 88, 146
 בלעם 5, 21, 123, 130
 בן אבויה, אלישע 44, 133
 בן אדרת, שלמה בן אברהם (רשב"א) 159
 בן אשר, יעקב 42
 בן גרשום, לוי (רלב"ג) 9, יה, 8, 34-35, 67, 79, 131
 בן הרמב"ם, אברהם (ראב"ם) 142
 "אמונה ב'" 3-6, 11, 14, 17-18, 26, 33, 74, 82, 84, 87, 90, 94, 129-130, 137
 "אמונה ש'" 4-6, 17-18, 20, 29, 33-34, 36-37, 40, 45, 52, 81-82, 84, 94, 129, 134
 "התחייבויות האמונה" 66, 68-69
 ההתנהגות טו-טז, יט, 10, 17-18, 20, 23-24, 26-27, 77, 87, 95
 חוסר אמונה 4-5, 23-24, 67, 94, 145
 וידעיה 38, 45-46, 49, 55, 70
 ביהדות הקלאסית כ, 1-4, 6, 11, 16, 18, 20, 25-27, 67, 86, 94, 100, 129-130
 ומדע 30, 37-38, 40, 46, 51-52, 61-62, 65, 85, 90, 142, 149
 ומצוות 17-18, 26, 41, 49, 50-51, 94, 115-117, 133-134, 160, 162
 וצדיקות 3-4, 17-18, 33, 134
 על פי הרמב"ם ט, יט, 30, 33, 37-38, 40, 138, 140
 ושגגה 33-35, 40, 42-43, 47, 55-56, 69, 79, 143
 (ראו גם אפיקורוס; דוגמה ודוגמטיום; כופרים וכפירה; מינים ומינות; שלושה עשר העיקרים; תיאולוגיה) אמת יג, טז, 2, 75, 104-105
 על פי אריסטו 84-85
 והתנהגות 81-85
 כמאפיין של טענות 84
 כמאפיין של יחסים אישיים 84
 על פי הרמב"ם יט, 30, 37-40, 75, 82, 85, 109, 115
 והתורה 81-82, 84, 88, 109, 154
 אמנציפציה 88

על זקן ממרא 103-102	בן זמרא, דוד (רדב"ז) 8
חדשנותו ט, כ-יה, 29, 36, 40-41,	בן יהודה, דניאל 124
44, 49, 52, 65, 67, 70-71, 82,	בן מימון, משה (רמב"ם)
100	אוניברסליות 45
וחזון איש 153, 42	האורתודוקסיות שלו 108
על ידיעה לעומת אמונה 45	על אלוהים 9, 46, 53, 103, 118-
על כבוד ושכינה 91-94, 110, 156	158, 119
על כוונה ושגגה 33, 35, 40, 42,	האליטיות שלו 45
47, 54-56, 89-92, 95, 143,	על אמונה יט, 30, 33, 37-38, 40,
156	138, 140
על כופרים וכפירה טז, 33-35, 42,	על האמת יט, 30, 37-40, 81-82,
54-57, 69, 76, 104, 131, 140,	85, 105, 115
144-143, 153-154	על אפיקורסים 20, 32, 36, 123,
האשמתו בכפירה 112	153-154
לעומת המיימונים 53, 70	ואריסטו 39, 85, 111, 161, 164
על מינים ומינות 7-8, 35-36, 54,	על אתונו של בלעם 5, 130
131, 143, 146	ביקורות עליו יז-יה, 35, 41-42,
על המצוות יז, 35-36, 41, 44-45,	49-51, 67, 112, 128, 131, 141,
49, 108-109, 111-115, 117,	159
145-146, 160, 162-163	על פי בלייך 22, 46-47, 63-65,
על העולם הבא יז-יה, 7, 31-34,	71
40-41, 44, 46-47, 55-57,	על גיור 35-37, 40, 68, 76, 152
67-70, 107-115, 117, 122, 131,	על אי-גשמיותו של אלוהים 7-8,
159, 161-163	31, 35, 37, 51, 53, 55-56, 93,
עקביות 53-57, 60, 133	131, 139, 165
על צדיקים וצדיקות 3, 8, 31,	הגדרת היהודים יה, 10, 29, 32-33,
33-34, 40, 67, 108-109, 110,	40, 44, 53, 75, 77, 140, 163
113, 117, 161, 168	הערצתו יז, 71, 150-151
על הקראים 54-57, 146	על השגחה עליונה 7, 31, 36-37,
על השכל וכישורים	131
אינטלקטואליים יז, 7, 45-46,	השלכות טענותיו יט-כ, 10, 29-30,
81, 85, 110-115, 119-121,	32-33, 40-44, 48, 53
145-146, 161-167	68-69, 88, 160
על שכר ועונש 31, 35, 37, 107-	השפעה יוונית-מוסלמית עליו יט,
117, 122, 163	39, 48, 128
על תורה ומדע 38, 40, 51, 65,	השפעתו על היהדות 9, 41-44, 59,
85	145, 150, 164

- חידושו של הרמב"ם יד-טו, 11, 30-32, 37, 43-41, 47, 49, 69-71, 81, 91, 107, 132, 152, 157
- ביהדות הקלאסית 3, 11, 13-22, 24-26, 30, 81, 87-88, 91, 100-102, 157-158
- ביהדות ימי הביניים ט, 27-28, 41-42, 49, 52-53, 71, 87-88, 149
- ביהדות אחרי הרמב"ם יד, 41-43, 62, 67, 71, 77, 88, 96, 103, 149-150
- על פי מקס קדושין 22-23, 136
- והעולם הבא 18-20, 96, 101-102, 32-35, 47, 55-56, 69, 77, 79, 144-145
- (ראו גם שלושה-עשר העיקרים; תיאולוגיה)
- דוד [מלך] 17
- דוראן, שמעון בן צמח 67, 164-165
- דסלר, אליהו 145
- דעת תורה 69
- הגדה של פסח 137
- היובלים [ספר] 24
- היידגר, מרטין 163
- הירש, שמשון רפאל יט, 72, 98, 145, 151
- הירשנזון, חיים 98
- הלברשטאם, צבי אלימלך 148
- הלוי, יהודה (ריה"ל) טו, 9-10, 76, 90, 93
- הלכה 24-25, 34, 38-39, 58, 60-61, 75-77, 80, 92-97, 103-104, 140, 143, 150
- ודוגמה יד, 33-32, 41-44, 59, 62-67, 70, 89, 147
- ותיאולוגיה ט-י, יג, יח-טז, 28, 30, 32-33, 36, 40-44, 49, 59-60, 67-68, 71, 75-77, 79, 86, 91, 94, 96, 101, 143-144, 150
- תיאוריה פסיכולוגית 113, 162
- (ראו גם משנה תורה; שלושה-עשר העיקרים)
- בן נחמן, משה (רמב"ן) 92, 101, 130, 160
- בן שלמה, עמנואל (עמנואל הרומי) 124
- בעל שם טוב 6
- בר יצחק, נחמן 17, 133-134
- בר מצווה 14-16, 133
- ברגר, דוד 91, 99-102
- ברודי, רוברט 157-158
- בריאה 5, 81, 90 (ראו גם מעשה בראשית)
- ברית [בין האל לישראל] 25, 65, 75, 94
- הברית החדשה 134
- בר ששת, יצחק (ריב"ש) יח, 19, 135
- בת מצווה 14
- גודמן, לן 130
- גזירות קנ"א (1391) 71
- גזענות 45
- גיהנום 21
- גיור וגרים 10, 15-16, 27, 35-37, 40, 68, 97, 138-139
- גיהזי 21
- גירוש ספרד 43
- גרינברג, יצחק 147
- דואג האדומי 21
- דוגמה ודוגמטיות
- באסלאם ובנצרות 11, 14-15, 25, 42-43, 71-70, 132
- הגדרה 11, 22-23, 129

חסידות טז	וזהות יהודית יד, 15, 32-33, 35
חרדים 42, 69-68, 78, 99-97, 148 (ראו גם אגודת ישראל; דעת תורה; יהדות אורתודוקסית)	44, 54-55, 58-59, 61, 65-66, 76, 148
חת"ם סופר 98	ופילוסופיה יה, 39, 64-65
טברסקי, אהרן 147	ותיאולוגיה יז-יט, 33, 59, 63-68, 76, 149
טברסקי, יצחק (איזידור) 43-44, 131, 150	הלל 79, 166
"יגדל" [פיוט] 31, 43, 124	הלניזם 26, 28, 139
יהדות	המהפכה הצרפתית 71, 89
אמונותיה הבסיסיות 9-11 של ימי הביניים 22, 28, 46, 49, 51-52, 67, 71, 130, 140, 143, 149, 164	הסכמי שלום 60
השקפה מכיליה כ, 25-26, 45, 65-66, 72, 150	השגחה עליונה 6-7, 11, 31, 37, 122, 131
הקלאסית יג, יה, 3, 11, 14-27, 49, 59, 67, 70, 81, 86, 94, 99, 129, 132, 138, 152, 156-157	השל, אברהם יהושע 131-132
על פי הרמב"ם יט, 10, 16, 30, 41-42, 44-45, 47, 55, 75, 77, 152, 158, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 445, 446, 447, 448, 449, 450, 451, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 492, 493, 494, 495, 496, 497, 498, 499, 500, 501, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 508, 509, 510, 511, 512, 513, 514, 515, 516, 517, 518, 519, 520, 521, 522, 523, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 540, 541, 542, 543, 544, 545, 546, 547, 548, 549, 550, 551, 552, 553, 554, 555, 556, 557, 558, 559, 560, 561, 562, 563, 564, 565, 566, 567, 568, 569, 570, 571, 572, 573, 574, 575, 576, 577, 578, 579, 580, 581, 582, 583, 584, 585, 586, 587, 588, 589, 590, 591, 592, 593, 594, 595, 596, 597, 598, 599, 600, 601, 602, 603, 604, 605, 606, 607, 608, 609, 610, 611, 612, 613, 614, 615, 616, 617, 618, 619, 620, 621, 622, 623, 624, 625, 626, 627, 628, 629, 630, 631, 632, 633, 634, 635, 636, 637, 638, 639, 640, 641, 642, 643, 644, 645, 646, 647, 648, 649, 650, 651, 652, 653, 654, 655, 656, 657, 658, 659, 660, 661, 662, 663, 664, 665, 666, 667, 668, 669, 670, 671, 672, 673, 674, 675, 676, 677, 678, 679, 680, 681, 682, 683, 684, 685, 686, 687, 688, 689, 690, 691, 692, 693, 694, 695, 696, 697, 698, 699, 700, 701, 702, 703, 704, 705, 706, 707, 708, 709, 710, 711, 712, 713, 714, 715, 716, 717, 718, 719, 720, 721, 722, 723, 724, 725, 726, 727, 728, 729, 730, 731, 732, 733, 734, 735, 736, 737, 738, 739, 740, 741, 742, 743, 744, 745, 746, 747, 748, 749, 750, 751, 752, 753, 754, 755, 756, 757, 758, 759, 760, 761, 762, 763, 764, 765, 766, 767, 768, 769, 770, 771, 772, 773, 774, 775, 776, 777, 778, 779, 780, 781, 782, 783, 784, 785, 786, 787, 788, 789, 790, 791, 792, 793, 794, 795, 796, 797, 798, 799, 800, 801, 802, 803, 804, 805, 806, 807, 808, 809, 810, 811, 812, 813, 814, 815, 816, 817, 818, 819, 820, 821, 822, 823, 824, 825, 826, 827, 828, 829, 830, 831, 832, 833, 834, 835, 836, 837, 838, 839, 840, 841, 842, 843, 844, 845, 846, 847, 848, 849, 850, 851, 852, 853, 854, 855, 856, 857, 858, 859, 860, 861, 862, 863, 864, 865, 866, 867, 868, 869, 870, 871, 872, 873, 874, 875, 876, 877, 878, 879, 880, 881, 882, 883, 884, 885, 886, 887, 888, 889, 890, 891, 892, 893, 894, 895, 896, 897, 898, 899, 900, 901, 902, 903, 904, 905, 906, 907, 908, 909, 910, 911, 912, 913, 914, 915, 916, 917, 918, 919, 920, 921, 922, 923, 924, 925, 926, 927, 928, 929, 930, 931, 932, 933, 934, 935, 936, 937, 938, 939, 940, 941, 942, 943, 944, 945, 946, 947, 948, 949, 950, 951, 952, 953, 954, 955, 956, 957, 958, 959, 960, 961, 962, 963, 964, 965, 966, 967, 968, 969, 970, 971, 972, 973, 974, 975, 976, 977, 978, 979, 980, 981, 982, 983, 984, 985, 986, 987, 988, 989, 990, 991, 992, 993, 994, 995, 996, 997, 998, 999, 1000	וולפסון, אליוט ר' 48
ותיאולוגיה טז-יז, יט-כ, 3, 6, 11, 13-18, 20, 22-30, 40-49, 52-54, 58-60, 63-64, 67-79, 86-91, 95-97, 99-103, 133-139, 143, 149-150, 152, 155, 158	וסרמן, אלחנן 143, 145
(ראו גם יהדות אורתודוקסית; יהדות קונסרבטיבית; יהדות רפורמית; יהדות רקונסטרוקטיבית; יהודים וזהות יהודית; יהודים חילונים; תינוקות שנשבו) יהדות אורתודוקסית	ועדת כהן 68
ודוגמה יד, 61-69, 74-94, 96, 103, 149, 157, 72	הזוהר טז-טז, 10
וירידת הדורות 72	זורואסטריאניזם 28
	זקן ממרא 102-103
	זקס, יונתן 61-62, 65-66, 80, 88, 152
	חב"ד יז, 69, 103, 158
	חבוקוק 3, 17-18, 34, 40, 134
	החזון איש 42, 78, 153
	חז"ל יה, 1, 9, 25, 39, 83-84, 93, 95, 109-110, 129, 131, 135, 139, 150
	156, 160, 165
	ודוגמה 13-24, 26, 28, 30, 96
	100-99, 102, 157-159
	ותיאולוגיה 13-24, 26, 28, 96
	100-99, 103, 133, 136, 155
	157-158
	(ראו גם משנה; סנהדרין; פרושים; תלמוד) חטא 107, 134, 137

- יהודים חילונים 42, 54, 66-65, 68
 77-78, 96, 99, 145 (ראו גם תימונות
 שנשבו)
 יהודים משיחיים 79, 148
 יום הכיפורים 14
 ימות המשיח 84, 122-123, 150
 יעקב הקירקיסאני 23
 יציאת מצרים 22
 ירבעם 21
 ירידת הדורות 72
 ישו 79, 148
 ישועה [אישית] 11, 19
 ישיבה יוניברסיטי 22, 60-61, 72
 148-147
 ישראל [ארץ] 5, 60
 ישראל [מדינה] טז, 32, 60, 98, 140
 ישראלים טז
 כבוד 93-94, 156 (ראו גם שכינה)
 כוונה 56-57, 89-93, 95 (ראו גם שגגה)
 כופרים וכפירה יט-כ, 20, 32, 54, 69
 77, 123 (ראו גם אפיקורוס; מינים
 ומינות)
 כרת 23, 34, 111, 122
 כשר, חנה 127, 159
 כשרות 41-42, 48, 53, 58-59, 61-64,
 68, 70, 146
 כת מדבר יהודה (ראו איסיים)
 לאם, נורמן (נחום) 44, 147-150
 לואיס, ברנרד 138-139
 לוט 3
 לויז, מארק טו
 לופיאן, אליהו 145
 ליברמן, שאול 139
 ליבוביץ, ישעיהו 71, 95, 159
 ליימן, סיד (שניאור) ז' 24
- ולא-אורתודוקסים יג-יד, כ, 54
 58-62, 64, 66, 69-70, 72-74,
 77-80, 85, 94, 96, 98-99
 103-104, 146-150, 152-153
 ופלורליזם יג-יד, 74
 יחסה לרמב"ם יו, 48, 59-61, 67
 70-72, 104, 107-108, 158
 יהדות קונסרבטיבית יד, טז, 54, 58-60,
 68-70, 72-74, 79, 96, 148-149, 152
 יהדות רפורמית יד, טז, 14, 43, 54,
 58-60, 68-69, 72-74, 80, 96, 98-99,
 104, 147-148, 151-152
 יהדות רקונסטרקטיבית יד, 54, 59, 68,
 96, 99, 152
 יהודים וזהות יהודית 11, 16, 61, 75,
 88-89
 הגדרה על פי אמונה יח-יט, 15-16,
 29, 32-33, 36, 40, 53, 70
 75-76, 88-89, 140, 163
 הגדרה הלכתית 33, 61, 75-76
 הגדרה לאומית טז, 45, 88-89,
 98
 הגדרה מהותנית טו-יח, 10, 75-76
 הוצאה מכלל ישראל 7-8, 16
 32, 35-37, 40, 44, 47, 55-57,
 61, 64, 68-70, 74, 78, 86, 89,
 102, 137
 השתייכות לכלל ישראל 13-14,
 31-32, 34-35, 37, 61, 68, 86
 79, 97, 100, 123, 143, 158
 התבוללות 73, 77, 98
 ולא-יהודים טו-טז, 10, 27-29, 76
 88, 104, 115, 134-135, 139
 כעם נבחר 5-6, 10-11, 87, 133
 כקהיליית מאמינים טז, 6, 14-15,
 25, 75
 (ראו גם גיור)

ושכר ועונש 107-117, 112, 122,	לסינג, גוטהולד אפרים 105
163, 160	לסקר, דניאל טו, 23-24
והעולם הבא יו, 26, 44, 46, 63,	מאגיה 19
111-117, 122, 163	ר' מאיר 44
והשכל יו, יט, 45-46, 49-51, 53,	מבול 21
63-64, 80-82, 91, 111-116,	מגדל בבל 21
145-146, 160, 162-163	מגילות ים המלח (ראו איסיים)
מקווה 15	מדע 30, 37-38, 51-52 (ראו גם פיזיקה)
משה רבנו 4, 10, 17, 31, 37, 65, 76,	מודרניות יד, יט, 58, 61, 69-72, 74,
93, 101, 120-121, 158, 166-167	77-78, 88, 97-99
משומדים 21	מונותיאיום 13, 25, 27, 29, 138 (ראו גם
משיח 10, 31, 37, 55, 158, 166-167	אלוהים)
(ראו גם ימות המשיח)	מטטרון 150
משנה 18-22, 25, 31, 39, 96, 101,	מטפיזיקה 46-48, 65, 85, 111, 114,
133-134 (ראו גם חז"ל; תלמוד)	162, 164 (ראו גם פילוסופיה)
משנה תורה (רמב"ם) יו-יח, 35-37,	מכירת חמץ 78
42-45, 112, 160	מילה 15
נאורות (ראו תקופת ההשכלה)	מילר, סטיוארט 23
נבואה 8-9, 31, 36-37, 119-121, 125,	מינים ומינות 8, 16, 21, 23, 32,
132, 166-167 (ראו גם משה רבני)	34-36, 123, 131, 136-137 (ראו גם
נובק, דייוויד טו	אפיקורוס; כופרים וכפירה)
נוריאל, אברהם 165	מלאכים 46, 68, 110, 118-121, 164,
ניאופלטוניזם 48, 84	167
נסים 113	מנדלסון, משה 152
נפש (ראו נשמה)	מנהג יד, 22, 28, 55-56, 65, 78, 89
נצרות 14-15, 19, 25, 51, 79, 95, 134,	מנשה [מלך יהודה] 21, 121
138, 152	מעמד הר סיני יג-יד, 22, 83, 97
דוגמה נוצרית 11, 42, 70-71, 132,	מעשה בראשית 65 (ראו גם בריאה)
הפולמוס עמה 28, 43, 49, 88, 134,	מעשה מרכבה 65, 162
139, 167	מצוות כ, 14-15, 17, 35-36, 73, 76-77,
נשמה 110-111, 112, 161	89, 133, 153
סאטמר 78	ואמונה 17-18, 23-24, 26, 41-42,
סברה ושתילה 68-69	45-46, 49-52, 63-64, 74
סדום ועמורה 21, 122	80-82, 87, 90-91, 94-95, 115-
סובלנות טו-טז, 74-75	116, 133-134, 158-159
	162

(ראו גם שכר ועונש)	סולוביצי'ק, חיים 143
עזרא הסופר 166	סולוביצי'ק, יוסף דב 61-60
עכנאי, תנורו של 85-83	סולידריות קהילתית 103
עמוס 133, 17	סטטמן, דניאל 94-96, 99, 157
עמיר, יגאל 60	סיסקין, קנת 129, 154, 48
עמנואל הרומי (ראו בן שלמה, עמנואל)	סמואלסון, נורברט 87-89
ר' עקיבא 7, 18-20, 97, 166	סנהדרין [מוסד] 56
עראמה, יצחק 67	סעדיה גאון (רס"ג) יט, 29, 52-53, 67,
ערבים טז, 29, 39	87, 93
ערבית 31, 65, 163, 165	ספירות 94
	ספר החינוך 130, 145
פאולוס 134, 146	ספרד 43, 71, 88
פאור, יוסף 13, 135	ספרים חיצוניים 18-19, 24, 135
פגאניות 27	
פוליתיאיום 27-28	עבודה זרה 1, 16-17, 27-29, 60, 143,
פונדמנטליזם 70	154
פוקס, מרווין 127	איסור 36, 60, 81, 137, 148
פיזיקה 38, 46-47, 51, 65 (ראו גם מדע)	וייחוס גשמיות לאלוהים 7-8,
פיינשטיין, משה 59, 147	55-56, 63
פילוסופיה 7-8, 19, 28, 71, 84, 129,	עולם הבא יה, 7, 21, 110, 117
139	זכאות לו יז, 14, 16-21, 25-26,
אלוהי הפילוסופים 8-9, 51, 131-	32-34, 40-41, 46-48, 55-57,
132, 139	67-68, 75, 102, 107-109, 111-
במשנת הרמב"ם 31, 37, 39, 44-45,	115, 115, 122, 133-134, 161, 163
48-49, 51, 64-65, 96, 108,	לאייהודים בו 115, 134
110-111, 113, 119, 128, 138,	וקיום מצוות יז, 19, 26, 44, 46, 63,
141, 144, 149, 159, 165	111-117, 122, 163
(ראו גם מטפיזיקה)	על פי הרמב"ם יז-יח, 32-34, 46,
פינס, שלמה 161	55, 110-111, 115, 131, 144
פיקציה 78-79	ושלושה-עשר העיקרים 32-33, 40-
פלדמן, לואיס 138-139	41, 44, 46-47, 55-57, 63, 68
פלורליום יג-יד, 74-75, 103, 147-148,	שליטת האפשרות ליטול בו חלק ב,
151 (ראו גם סובלנות)	7, 18-22, 32, 34-36, 41, 44,
פלסטינים טז, 60, 68	46-47, 49, 55-57, 58, 63
פסח 23, 78	68-70, 79, 96, 99, 101-102,
פסקל, בלז 9	111, 130-131, 134-135, 138,
פקנהיים, אמיל 104	159, 161

ריינס, יצחק יעקב 98	פרוזבול 78
רלב"ג (ראו בן גרשם, לוי)	פרושים 20, 22 (ראו גם חז"ל)
רמב"ם (ראו בן מימון, משה)	פריצות מינית 137
רמב"ן (ראו בן נחמן, משה)	פרנס, יהודה 61-63, 88
רס"ג (ראו סעדיה גאון)	פרנק, דניאל ה' 104-105
רציונליות (ראו שכל ושכלתנות)	פרקי אבות 38-39
רקמן, עמנואל 147	צלם אלוהים טז, 97
רשב"א (ראו בן אדרת, שלמה בן אברהם)	צדוקים 20-22, 96, 99
שו"ת (ספרות שאלות ותשובות) 42, 59,	צדיקים 3, 18-19, 33, 107, 110, 161
147, 63	צדק 3-4, 17-18, 33, 40, 134
שבת 14, 34, 60	צנזורה 20
שגגה 30, 33-35, 42-43, 47, 55-56, 69,	קארו, יוסף 42, 160
79, 85, 143 (ראו גם כוונה)	קבלה טז-טז, 94
שוורצשילד, סטיבן 150, 156	מקובלים 9, 93
שוונת לעומת ריבוי (פלורליזם) יד-טו,	קדושין, מקס 22-23
104, 75-74	קהלת 24
שילר, מאייר 148	קונפירמציה 14-15
שיפמן, לורנס 25-26, 134-135	קופרניקוס 142-143
שכינה 92-94, 156 (ראו גם כבוד)	קוק, אברהם יצחק הכהן 77
שכל ושכלתנות 4, 7-8, 11, 37-38, 40,	קימלמן, ראובן 23
45, 47, 51-53, 55, 64, 66, 72, 80-	קלנר, ג'ולין 10, 130, 137
82, 84, 92-94, 110, 115, 117-118,	קלר, חיים דב 148
121, 128-130, 136, 145-146, 152,	קראים 23, 28-29, 54-55, 88, 99, 146
164-167	קרליץ, אברהם (ראו חזון איש)
נקנה 113, 162	קרמר, דוד 83
פועל 119, 167	קרשקש, חסדאי ט, 41-42, 49, 130, 143
שלמות שכלית יז, 46, 85, 112-113,	ראב"ד (ראו בן דוד, אברהם)
115, 119, 161, 163	רבין, יצחק 60
שכר ועונש יח, 9, 16-17, 26, 159-160	רדב"ז (ראו בן זמרא, דוד)
על פי הרמב"ם 31, 37, 107-117,	רוזן, ישראל 148
122, 163	רוזנברג, שלום יז
שלושה-עשר העיקרים טו, 30-40, 49,	רופאייזן, שמואל אוסוואלד (האה)
55, 89, 108, 118-123	דניאל 86, 155
כאמיתות פילוסופיות 31, 37, 51,	ריב"ש (ראו בר ששת, יצחק)
141, 144	
כאמצעי ספרותי 42-44, 49, 143	

תורה יד, יז, כ, 1, 4-5, 11, 17, 26, 32-	ביקורת על 19, 33, 41-42, 49-50,
80-76, 63, 60, 56-55, 49, 43, 33	140, 128, 67
115-111, 107, 105, 101-98, 92, 87	כדוגמות טו, 30, 32-33, 37, 41-43,
141, 137, 135-134, 128, 123, 117	145, 132, 91-90, 77, 69, 55
166, 163-162, 158, 156	150
אמונתיה 1, 3-7, 11, 16, 18-19,	הטלת ספק בהם או שלילתם 31,
53-51, 30-29, 26, 24, 21	69-68, 66, 63, 54-53, 37-36
116, 97, 93, 84-81, 67-66	77
154, 152, 130-129, 120-119	התקבלותם 31, 33, 41-45, 49,
165-164	145-143, 89, 72-69, 67-61
ואמת טז, 5-6, 19, 22, 40, 52, 75,	150
125-124, 116, 109, 104, 85-81	חופש החקירה 62-63
154, 152	כחידוש ביהדות ט, 29, 41, 52, 65,
שככתב 10-11, 19, 28, 102	100, 82, 70
שבעל־פה 20, 54, 69, 133, 167	חמשת העיקרים הראשונים 36, 45,
היעדר האפשרות לשנותה יג, 31,	146, 70-69, 56-55, 53, 47
122, 37	והעולם הבא 32-33, 40-41, 44,
לימודה 44, 108-109	68, 63, 57-55, 47-46
ומדע 30, 37-38, 40, 46, 51-52,	בפיוטים 31, 33, 43, 125-124,
142, 85, 65, 63-61	52, 42, 40, 35-33, אליהם בנוגע
מקורה השמימי 18-21, 31, 37,	140, 79, 69-68, 56-54, 47
102-101, 96, 94, 86, 58, 54	143
143, 122-121	שמונת העיקרים האחרונים 53,
ותיאולוגיה שיטתית 3, 6, 16, 52,	146, 70, 57-55
155, 67	כתנאי להיות אדם יהודי טו, יה,
(ראו גם יהדות; מצוות)	33-32, 35-37, 41, 44-45, 47,
תורה ונודע (כתב עת) 62-63	89, 69-67, 56-55
תורה עם דרך ארץ 72	47
תורת היסודות 164	שלמות 11, 67, 96, 111, 116-117,
תחיית המתים 18, 20, 22, 31, 37, 55,	מוסרית יז, 108, 113-114, 163
158, 123, 102-101, 96, 68	שכלית יז, 46, 85, 112-113, 115,
168	163, 161, 119
תיאולוגיה	שניאורסון, מנחם מנדל [הרבי
באסלאם ובנצרות 11, 25, 29, 95,	158
138, 132	מלובביץ']
והלכה יז-יט, 33, 59, 63-68, 76,	שפינוזה, ברוך 98
149	שפירא, אברהם 68-69
	שרה 3

מפתח השמות והעניינים 197

תינוקות שנשבו 42, 54, 65, 69, 73,	והתנהגות 14, 17, 20, 76-77, 103
154, 153, 89, 86, 80-77	ביהדות ט, טז-יז, יט-כ, 3, 6, 11,
תלמוד יה, 3, 6, 10-18, 19, 35-36, 39,	49-40, 30-22, 20, 18-13
101-100, 91, 85-83, 77, 67, 61	79-67, 64-63, 60-58, 54-52
158, 133, 112	139-133, 103-99, 97-95, 91-86
(ראו גם חו"ל; משנה)	155, 152, 150-149, 143
תפילה 8-9, 23, 31, 41, 93-91, 116,	158
136	אצל הרמב"ם ט-י, יג, טז-יח, 28, 30,
תפילת עמידה 23, 26	60-59, 49, 44-40, 36, 33-32
תקופת ההשכלה 43, 75, 88, 152	91, 86, 79, 77-75, 71, 68-67
תשובה [חזרה ב'] 26, 30, 36, 54, 57,	150, 144-144, 101, 96, 94
78-77	(ראו גם דוגמה ודוגמטיום)